

DKAB ve İHL Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Deizme Bakışı*

Ali KALE**

Adem GÜNEŞ***

Atıf/Cite as: Kale, Ali- Güneş, Adem. "DKAB ve İHL Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Deizme Bakışı". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2022), 346-375.

Öz: Bu araştırma, son zamanlarda öğrenciler arasında yaygınlaştığı iddia edilen deizm inancı hakkında, DKAB ve İHL Meslek Dersleri öğretmenlerinin görüşlerini tespit etmek amacıyla yapılmıştır. Çalışma nitel araştırma desenlerinden biri olan durum analiziyle gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda Türkiye'nin 7 farklı bölgesinden ve 4 ayrı ortaöğretim türünden 35 kişiyle yarı yapılandırılmış formlarla görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya katılan öğretmenlerin görüşlerine göre, ortaöğretimde deizm düşüncesinin yaygınlık kazandığı ancak bunun bilinçli bir yönelim olmadığı sonucu ortaya çıkmıştır. Öğrencilerin önemli bir kısmı, popüler bir konu olduğu için deizme ilgi duymaktadırlar. Deizme yönelen gençlerin bilgi kaynakları çoğunlukla kulaktan dolma ya da sosyal medya ortamlarından edinilmiş bilgiler olup doğru ve sağlam kaynaklar değildir. Öğretmenlere göre okullardaki din bilgisi dersleri deizme yönelen gençlerin sorularına yeterli cevap verecek nitelikte değildir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Deizm, DKAB, İHL, Meslek Dersleri, Öğretmen

RCMK and IHL Vocational Lessons Teachers' Perspective on Deism

Abstract: This research was carried out to determine the opinions of RCMK and IHL Vocational Lessons teachers about the belief in deism, which is claimed to have become widespread among students recently. The study was carried out with case analysis, which is one of the qualitative research designs. In this context, it was conducted by interview method with semi-structured forms with

* Bu çalışma Doç. Dr. Adem Güneş danışmanlığında Ali Kale tarafından hazırlanan "Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ve İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Deizm Hakkındaki Görüşleri" adlı yüksek lisans tezinden elde edilen veriler ışığında üretilmiştir.

** Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, Tokat, Türkiye alikale@yaani.com, ORCID: www.orcid.org/0000-0003-3083-413X

*** Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı, Amasya, Türkiye, admgunes58@gmail.com, ORCID: www.orcid.org/0000-0003-2369-6541

35 people from 7 different regions of Turkey and 4 different types of secondary education. According to the opinions of the teachers who participated in the research, it was concluded that the idea of deism has become widespread in secondary education, but this is not a conscious orientation. A significant part of the students are interested in deism because it is a popular subject. Information sources of young people who tend to deism are mostly hearsay or information obtained from social media environments, and they are not accurate and reliable sources. According to the teachers, the religious knowledge lessons in schools are not qualified enough to answer the questions of the young people who turn to deism.

Keywords: Religious Education, Deism, DKAB, IHL Vocational Lessons, Teacher.

نظرة علمي الدورات المهنية في برنامج الثقافة الدينية والمعرفة الأخلاقية ومدرسة إمام خطيب الثانوية إلى الربوبية

الملخص: تم إجراء هذا البحث للتعرف على آراء علمي الدورات المهنية في برنامج الثقافة الدينية والمعرفة الأخلاقية ومدرسة إمام خطيب الثانوية حول الإيمان بالربوبية التي يُزعم أنها انتشرت بين الطلاب مؤخرًا. أجريت الدراسة من خلا تحليل الوضع، هو أحد أنماط البحث النوعي. وفي هذا السياق، تم إجراؤه من خلال أسلوب المقابلة مع أشكال شبه منظمة مع 35 شخصًا من 7 مناطق مختلفة من تركيا و 4 أنواع مختلفة من التعليم الثانوي. وبحسب آراء المعلمين الذين شاركوا في البحث، استنتج أن فكرة الربوبية قد انتشرت في التعليم الثانوي، لكن هذا ليس توجهاً واعياً. يهتم عدد كبير من الطلاب بالربوبية لأنها مادة شائعة. مصادر معلومات الشباب الذين يميلون إلى الربوبية هي في الغالب إشاعات أو معلومات تم الحصول عليها من بيانات الاستماع أو من وسائل التواصل الاجتماعي وليست مصادر دقيقة وموثوقة. بحسب المعلمين، فإن الدورات الدينية في المدارس ليست مؤهلة بما يكفي للإجابة على أسئلة الشباب الذين يتجهون إلى الربوبية.

الكلمات المفتاحية: التربية الدينية، الربوبية، الثقافة الدينية، ثانوية الإمام الخطيب، الدورات المهنية، المعلم.

GİRİŞ

17. yy. sonları ile 18. yy. başlarında bir inanış biçimi olarak Avrupa'da ortaya çıkan deizmin, geçirdiği tarihsel süreçlerin de etkisiyle hakkında birçok tanımı yapılmıştır. Erdem'in tanımına göre deizm; "17. ve 18. yüzyılda Avrupa'da yaygınlık kazanan, evrene müdahale etmeyen bir tanrı anlayışına dayanan ve akla-bilime ileri derecede güven duyan, doğal din düşüncesini savunan felsefi bir harekettir."¹ Baloğlu'na göre de belli bir coğrafyada, belli bir karizmatik liderin öncülüğünde belli bir inanç veya akide sistemi etrafında doğmayan, bir kutsal kitabı bulunmayan ancak bir tanrı inancına tutunan düşünce sistemidir.² Gündüz'e göre ise deizmde başlangıçta tanrının yaratıcı olduğunu kabul etmekle birlikte onun dünyayla herhangi bir ilgisinin olmadığını savunanlardan, gelecek dünyaya inanan ancak vahyi reddedenlere kadar birçok düşünce mevcuttu. Sonradan bütün deistler tanrının cezalandırması, mükafat vermesi ve benzeri fikirleri reddetmişler, yarattığı şeylere müdahale etmenin onun değişmezlik ve yücelik

¹ Hüsamettin Erdem, "Deizm", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1994), 9/109.

² A. Bülent Baloğlu, *Son Hurafe Deizm* (Ankara: DİB Yayınevi, 2021), 85.

vasfıyla bağdaşmayacağını düşünmüşlerdir.³ Tanımlar ve açıklamalardan hareketle deizm düşüncesinin bir tanrı inancı olduğu, ancak bir kutsal kitap ve bir peygamber anlayışı bulunmayan ayrıca dünyaya da müdahalesi olmayan bir tanrıya inanma biçimi olduğu net olarak söylenebilmektedir.

Dinin içinin boşaltıldığı, hurafe ve gizemlerle doldurulduğu Hristiyan Avrupa'sında Aydınlanma hareketiyle bir taraftan bilimsel gelişmeler hız kazanırken diğer taraftan mevcut dini inanca bir tepki olarak deizm inancı ortaya çıkmıştır.⁴ Bu çevresel ortamda doğuşunu gerçekleştiren deizmin ön plana çıkardığı önemli noktalardan biri akla ve bilime duyulan sonsuz güvendir. Deizme göre en doğru bilgi akıl sayesinde bilinebilir. Onun için vahye ve peygamberlik müessesine gerek yoktur. Deistler akli mutlaklaştırma noktasına varıncaya kadar yücelterek inançla ilgili olan her şeyi akla uygun hale getirmeye çalışmıştır. Din dayalı bir hayatta aklın yerini belirlemek değil, akla dayalı bir dünya görüşü içinde dinin yerini belirlemek esas yaklaşım olmuştur.⁵

Günümüzde ise özgürlüğüne düşkün, tüketim kültürünün etkisinde kalan, küreselleşmenin bir sonucu olarak farklı fikirlere ve inançlara rahatlıkla ulaşabilen bireylerin deistik bir yaşam sürmeye daha eğilimli olduğu ifade edilmektedir.⁶ Küreselleşmeyle beraber dini değerlerin yoğun deformasyonu sonucunda farklı şekillerde ortaya çıkan yorum ve yaklaşımların çeşitliliği, genç nesillerde zihinsel karmaşaya neden olabilmektedir. Bu durum gençlerin, yaşadıkları dünyayı ve dini inançlarını sorgulayarak var oluşlarını anlamlandırmasını zorlaştırmaktadır. Zaman zaman dinin yanlış anlaşılması ve yanlış yorumlanmasından dolayı gençlerin, din karşıtı hareketlere yönelebildikleri, ahlaki değerlere de kayıtsız kalabildikleri gözlemlenebilmektedir. Özellikle ortaöğretim öğrencileri arkadaş çevresi, sosyal medya ve internet grupları, fenomen olarak takip ettikleri çeşitli YouTube içerik üreticileri vasıtalarıyla kendilerine çeşitli öğrenme ortamları oluşturmaktadırlar. Her şeyin sınırsızca ve sorumsuzca işlendiği bu ortamlar kimi zaman öğrencilerin ahlaki ve dini değerlerden uzaklaşmalarına, inançla ilgili bazı düşünce ve davranışlarında belirsizliklere yol açmasına sebebiyet vermektedir.⁷

³ Şinasi Gündüz, "Deizm", Din ve İnanç Sözlüğü (İstanbul: Vadi Yayınları, 1998), 200.

⁴ Çetin Erol, *Deizm, Eleştirisi ve Yapılması Gerekenler* (İstanbul: Hiper Yayınları., 2019), 48-51.

⁵ Vahdettin Başçı, "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (2018), 35.

⁶ Hamdi Gündoğar, "Müslüman Kimliğine Yönelen İki Tehdit: Deizm ve Sekülerizm", *Journal of Analytic Divinity* 4/2 (December 2020), 256.

⁷ Sacide Çalışkan, *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelen Sosyolojik Faktörler* (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 1.

1. Problem

Özellikle gençler üzerinde etkisini gösterdiği iddia edilen deizm düşüncesinin yaygınlığı konusundaki akademik araştırmaların yeterli düzeye ulaştığı söylenemez. Ancak yapılan saha çalışmaları ülkemizde deizm düşüncesine bir eğilimin olduğunu bizlere göstermektedir. Bu konuda 2014 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yaptırılan bir araştırmaya göre deizme %1'lik kesimin yöneltmiş olabileceği tahmin edilmektedir.⁸ Yine MAK Danışmanlık araştırma şirketi tarafından 2017 yılında yapılan araştırmada deizme yönelenlerin oranının %6 olduğu ifade edilmiştir.⁹ KONDA araştırma şirketinin 2021 yılı gibi yakın bir zamanda yaptığı araştırmasında ise ülkemizde inançsızların oranının son 10 yıla göre artarak %2'den %7'ye yükseldiği belirtilmiştir.¹⁰ Araştırmaların da işaret ettiği gibi son yıllarda deizm toplumda özellikle de gençler arasında ilgi çeken bir mesele olmuştur. Ancak bu konuda yapılan araştırmalar ve bilimsel çalışmalar özellikle de ortaöğretim gençliği arasında deizmin varlığının ne boyutta olduğunu kanıtlayacak düzeyde değildir.

Bu araştırma ifade edilen sorundan yola çıkarak, ülkemizde özellikle ortaöğretim öğrencileri arasında deizmin ne durumda olduğunu, DKAB ve İHL Meslek Dersleri öğretmenlerinin görüşlerine dayalı olarak ortaya koymak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu sebeple araştırmanın temel problemini “DKAB ve İHL Meslek Dersleri öğretmenlerinin deizme bakışları nasıldır?” sorusu oluşturmaktadır.

Bu çalışmada ana problem cümlesinden yola çıkarak şu alt problem sorularına cevaplar aranacaktır:

- Ortaöğretim öğrencileri arasında hızla yayıldığı iddia edilen deizmin yaygınlığı hakkında öğretmenlerin yorumları nelerdir?
- Deizmi merak eden, araştıran veya kendisini deist olarak tanıtan öğrenciler var mıdır? Varsa bu öğrencilerin en çok sorguladıkları konular nelerdir?
- Öğrencilerin deizm hakkındaki bilgilerinin kaynağı nedir?
- Öğretmenlere göre öğrencilerin deizme yönelme sebepleri olarak en çok etkilendikleri faktörler nelerdir?
- Okullardaki din derslerinin inanç sapmalarını önlemedeki etkisi nasıldır?
- Öğretmenler deizmle ilgili gelen sorular karşısında kendilerini yeterli görmekte midirler?

⁸ DİB, “Türkiye’de Dini Hayat Araştırması” (DİB Yayınevi, 2014).

⁹ MAK Danışmanlık, “Türkiye’de Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı” (MAK Danışmanlık, 2017).

¹⁰ KONDA, “Türkiye 100 Kişi Olsaydı” (KONDA Araştırma, 2021).

2. Amaç ve Önem

Araştırmamızın genel amacı ortaöğretimde görev yapan DKAB ve İHL Meslek Dersleri öğretmenlerinin öğrenciler üzerindeki gözlemlerinden hareketle deizm düşüncesine bakışlarını tespit etmektir. Öğretmenlere göre deizm düşüncesinin öğrenciler arasındaki varlığı ve yaygınlığının ne durumda olduğu, onları bu fikre yönlendiren sebepleri ortaya koymak amaçlanmaktadır.

Deizm meselesi genellikle din felsefesi ve kelam disiplininin problem alanına giren bir konudur. Din eğitimi alanında ise deizm olgusunu inceleyen çalışmaların henüz yeterli düzeye ulaşmamış olması, alana sağlayacağı katkı açısından bu çalışmayı önemli kılmaktadır. Ayrıca çalışma ortaöğretim düzeyinde 4 farklı okul türünde görev yapan öğretmenleri kapsadığı için geniş bir örneklem grubu üzerinde yapılmış olması da önem arz etmektedir. Araştırma sonunda ulaşılan bulguların gerek deizmin ders kitaplarındaki durumunun güncellenmesi gerekse konuyla ilgili diğer materyallerin geliştirilmesi sürecine ışık tutması açısından önemlidir. Ayrıca araştırmaya katılan DKAB ve İHL Meslek Dersleri öğretmenlerinin görüşlerinden yola çıkarak, deizm konusunda sorun yaşayan diğer öğretmen ve diğer ilgili bireylere fikir verip ve yol göstermesi açısından da önem arz etmektedir.

3. Kapsam ve Sınırlılıklar

Araştırma, farklı illerde mevcut olan ortaöğretim düzeyindeki fen liseleri, mesleki ve teknik Anadolu liseleri, Anadolu imam hatip liseleri ve Anadolu liseleri türünde görev yapan 35 DKAB ve İHL Meslek Dersleri öğretmenlerinin görüşleriyle sınırlıdır. Diğer ortaöğretim türleri kapsam dışıdır. Deizm ile sınırlı olan bu çalışma diğer inanç sorunlarını kapsama almamıştır. Araştırmada elde edilen veriler, veri toplama aracı olarak kullanılan yarı yapılandırılmış görüşme formu kapsamı ile sınırlıdır.

4. Yöntem

4.1. Model

DKAB ve İHL Meslek Dersleri öğretmenlerinin, öğrenciler üzerindeki gözlemlerine dayalı olarak deizme bakışlarının incelendiği bu çalışmada nitel araştırma yaklaşımı benimsenmiştir. Bu yaklaşımda insan davranışları, içinde bulunduğu ortam içinde anlaşılmasına ve anlamlandırılmaya çalışılmaktadır. Davranışlar araştırmaya dâhil olan kişilerin görüş ve deneyimleriyle bütüncül ve esnek bir yaklaşımla ele alınabilmektedir.¹¹

Araştırmada desen olarak ise durum çalışması tercih edilmiştir. Durum çalışması, bir olayı meydana getiren ayrıntıları görmek, tanımlamak, olaya ilişkin

¹¹ Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2021), 33.

açıklamalar geliştirerek olayı değerlendirmek amacıyla kullanılır.¹² Araştırmamız, öğretmenlerin deizm inancını nasıl gördüğü, öğrencilerdeki deizm düşüncesinin sebeplerini ve yaygınlığını, deizmi önlemek için yapılması gerekenleri ayrıntılı irdeleyip bütüncül bir bakış açısı geliştirmeyi amaçlayan bir durum çalışmasıdır.

4.2. Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu Türkiye genelinde ortaöğretimde görev yapan 35 DKAB ve İHL meslek dersleri öğretmeni oluşturmaktadır. Katılımcı seçiminde kolay ulaşılabirlik ve maksimum çeşitlilik örneklem türü kullanılmıştır. Çalışma grubunu oluşturan öğretmenlere kolay ulaşmak amacıyla görüşme sağlanan öğretmenlerden örnekleme uygun adayların varlığına dair yönlendirme yapılması istenmiştir. Bu şekilde kartopu örnekleme yöntemi de kullanılmıştır. Ayrıca örneklem Türkiye'nin her bölgesinden olmak üzere 21 ilden seçilmiştir. Çalışma grubunu oluşturan öğretmenlerin çalıştıkları kurum seçiminde de maksimum çeşitlilik yaklaşımına riayet edilmiştir.

Çalışma grubunun 15'i (%43) kadınlardan, 20'si (%53) erkeklerden oluşmaktadır. Öğretmenlerin 24'ü (%69) lisans, 11'i (%31) yüksek lisans mezunudur. Çalışma grubunun mesleki kıdemi 2-36 yıl arasında değişmektedir. Çalışma grubundaki öğretmenlerin 12'si (%34) Anadolu lisesinde, 10'u (%29) fen lisesinde, 8'i (%23) Anadolu imam hatip lisesinde, 5'i (%14) ise mesleki ve teknik Anadolu lisesinde görev yapmaktadır.

Tablo 1. Katılımcılara Ait Demografik Özellikler

Katılımcı	Cinsiyet	Eğitim Durumu	Meslekî Kıdem	Görev Yaptığı İl	Çalıştığı Lise Türü
Ö1	K	Y. Lisans	6 yıl	Bolu	AL
Ö2	K	Lisans	8 Yıl	Çorum	MTAL
Ö3	K	Lisans	6 Yıl	Ankara	AL
Ö4	E	Y. Lisans	4 Yıl	Maraş	İHL
Ö5	E	Y. Lisans	21 yıl	Hatay	FL
Ö6	K	Lisans	4 Yıl	Antalya	AL
Ö7	K	Y. Lisans	12 yıl	Samsun	İHL
Ö8	E	Lisans	7 yıl	Kars	AL
Ö9	K	Lisans	15 Yıl	İstanbul	FL
Ö10	K	Lisans	6 Yıl	Bilecik	AL
Ö11	E	Lisans	13 Yıl	İstanbul	İHL
Ö12	E	Lisans	27 Yıl	Gaziantep	FL
Ö13	E	Lisans	36 Yıl	Sakarya	İHL

¹² Şener Büyüköztürk vd., *Eğitimde Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Pegem Yayıncılık, 2020), 268.

Ö14	K	Y. Lisans	6 Yıl	Çorum	FL
Ö15	E	Lisans	23 Yıl	Kütahya	AL
Ö16	E	Lisans	6 Yıl	Tokat	AL
Ö17	E	Lisans	3 Yıl	Tokat	MTAL
Ö18	E	Lisans	8 Yıl	Samsun	FL
Ö19	E	Y. Lisans	11 Yıl	Mersin	AL
Ö20	E	Y. Lisans	7 Yıl	Tokat	FL
Ö21	E	Lisans	8 Yıl	İstanbul	AL
Ö22	E	Lisans	26 Yıl	Kütahya	FL
Ö23	K	Y. Lisans	2 Yıl	Amasya	AL
Ö24	E	Lisans	26 Yıl	Erzincan	FL
Ö25	K	Lisans	12 Yıl	Bursa	FL
Ö26	E	Y. Lisans	6 Yıl	Adana	AL
Ö27	E	Lisans	6 Yıl	Sivas	MTAL
Ö28	E	Lisans	2 Yıl	Antalya	İHL
Ö29	E	Lisans	3 Yıl	Van	MTAL
Ö30	K	Lisans	15 Yıl	Antalya	İHL
Ö31	K	Lisans	3 Yıl	Adana	MTAL
Ö32	K	Y. Lisans	4 Yıl	Diyarbakır	İHL
Ö33	E	Y. Lisans	22 Yıl	İstanbul	AL
Ö34	K	Lisans	9 Yıl	Sivas	FL
Ö35	K	Lisans	7 Yıl	Balikesir	İHL

4.3. Veri Toplama ve Analiz

Araştırmada veri toplama işlemi için yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme formu iki alan uzmanı tarafından incelenmiştir. Uzmanların görüşleri etrafında şekillenen formun amaçlara uygunluğunu ölçmek için ön uygulama yapılmıştır. Bu kapsamda iki farklı öğretmenle görüşmeler yapılmış, anlaşılmayan veya amacına hizmet etmeyen sorular formdan çıkarılarak forma son şekli verilmiştir.

Görüşmeler hem mesafelerin uzak olması hem de Covid-19 tedbirlerinden dolayı uzaktan yapılmıştır. Bizzat araştırmacı tarafından gerçekleştirilen görüşmeler 45-60 dk. sürmüştür. Görüşmelerde katılımcı onam formu katılımcı tarafından onaylanmıştır. Katılımcının izni dâhilinde görüşme ses kaydı ile kayıt altına alınmıştır. Tüm katılımcılar ses kaydına izin vermişlerdir. Deşifre edilen tüm ses kayıtları, ilgili başlıklar altında değerlendirilmiştir. Bazı sorulara verilen benzer cevaplar kod ve frekans değerleri olarak tablo şeklinde gösterilmiştir. Katılımcılara Ö1, Ö2, Ö3... şeklinde kod ismi verilmiştir. Benzer görüşleri destekleyen yorumlardan bazıları doğrudan alıntı yoluyla verilmiştir.

5. BULGULAR VE YORUM

5.1. Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Deizmin Yaygınlaştığına Dair İddialar Hakkında Öğretmenlerin Görüşleri

Gerek medyada gerekse bilimsel araştırmalarda toplumda özellikle Z kuşağı olarak adlandırılan ortaöğretim öğrencileri arasında deizmin yaygınlaştığı, gençlerin deistik bir yaşam tarzı sürdürdükleri iddiaları ortaya atılmaktadır. Bu konuda öğretmenlerin görüşlerini ortaya koyabilmek amacıyla onlara “Ortaöğretim öğrencileri arasında deizmin yayıldığına dair iddialar hakkında ne düşünüyorsunuz?” sorusu yöneltilmiştir.

Tablo 2. Öğretmenlerin Ortaöğretim Öğrencileri Arasında Deizmin Yayıldığına Dair İddialar Hakkındaki Görüşleri

Kod	f	%
<i>Deizmin yaygınlaştığına katılıyorum</i>	14	40
<i>İddialar abartılıyor deizm değil deistik yaşam tarzı arttı</i>	18	51
<i>Deizmin yaygınlaştığına kesinlikle katılmıyorum</i>	3	9
Toplam	35	100

Tablo 2’ye göre öğretmenlerin 14’ü (%40) deizmin toplumda ve gençler arasında hızla yayıldığını belirtmişlerdir. Bu görüşü deizmle alakalı gelen sorulardan ve deist olduğunu söyleyen öğrencilerinden yola çıkarak temellendirmişlerdir. Bu fikirde olan bazı öğretmenlerin görüşleri şu şekildedir. “Bu iddiaların doğruluk payı var. Çünkü son zamanlarda öğrencilerimden deizm konusuyla alakalı sorular geliyor. Deist oldum diyenler de var. Ateizme kayanlar da...” (Ö7). “Evet. Deizmin yayıldığı iddialarına katılıyorum. Bulduğum her ortamda bu fikre meyli olan kişilerle karşılaşıyorum.” (Ö9).

Deizmin yaygınlaştığını düşünen katılımcılardan Ö18 ortaokullarda bile yayıldığını düşünürken, Ö23 ise özellikle Covid’19 salgınından itibaren yayılışında hızlı bir artış olduğu kanaatindedir.

Öğretmenlerin yarısından fazlası (%51) deizmin yaygınlığının medyada abartıldığı kadar olmadığını, gençlerde bilinçsiz bir yönelimin olduğunu, inanç anlamında deist değil ama yaşantıda dini kuralları yerine getirmeyen özgürlüğüne düşkün bir gençlik profiline oluştuğunu dile getirmişlerdir. Bu konuda Ö32’nin görüşü şu şekildedir: “Bunun dillendirildiği kadar çok olduğunu düşünmüyorum. Sadece gençlerin inancın gereği olan dinin gerekliliklerini yerine getirme hususundaki eksiklikleri gençlerin deist oldukları yönünde düşüncelere sebep oluyor zannımca.”

Katılımcılardan Ö15 ve Ö17, gençlerin deizmi bir inanç biçimi veya felsefi bir akım olarak kabul etmediklerini, popüler olma ve farklı olma çabalarının sonucu olarak ilgi duyduklarını belirtmiştir. Ö4 ve Ö6, gençlerin deizmi tam anlamıyla

tanımadığını, bu yüzden bilinçli bir yönelimin olmadığını dile getirmişlerdir. Ö10, seküler hayatın dinin kurallarını yerine getirmekten alıkoyduğunu, dolayısıyla amel noktasında deistik bir yaşam şeklinin ortaya çıktığını düşünürken, Ö22 ise deizmin geleneksel din algısına bir tepkisellik olduğu, inanç anlamında deizme yönelmenin çok fazla olmadığını belirtmiştir.

Öğretmenlerden 3'ü (%9) de deizmin yaygınlaştığı iddialarına kesinlikle katılmadıklarını söylemişlerdir. Bu görüşte olan Ö26; *"Bu iddialara tam manasıyla katılmıyorum. Çünkü ortaöğretim düzeyindeki öğrencilere baktığımız zaman dini şüphenin başladığı bir dönem karşımıza çıkıyor."* diyerek aslında mevcut durumun, o dönemin gelişimsel özelliklerinin doğal bir sonucu olduğunu ifade etmiştir. Katılımcılardan Ö2 ve Ö30 da iddialara kesinlikle katılmadıklarını belirtmişlerdir.

Bu görüşlerden yola çıkarak aslında deizmin gençler arasında bilinçli bir yönelim olarak yayılmadığı, popülerlik veya etkilenme yoluyla gençlerin gündemine geldiği sonucuna ulaşılabilir. Seküler hayatın getirdiği bir durum olan özgür yaşama isteği ve kuralsız bir yaşam tarzı da inanç meselelerinde gençlerin deizm ile tanışmalarına sebebiyet vermektedir. Ancak gençler inanç olarak İslam'dan çıkmadan deistik bir yaşam tarzını benimseyebilmektedirler. Öğretmenlerin görüşlerinden hareketle kendisini deist olarak tanıtan öğrenciler ise inanç ilkelerini inkâr etmemekle birlikte, amel noktasında sorumluluktan kaçmak için bu inanca yöneldikleri ortaya çıkmaktadır.

Konuyla ilgili yakın dönemde yapılan araştırmalara baktığımızda 2019 yılında Menküç tarafından yapılmış araştırmada, katılımcılara okullarda deizmin yaygınlığı hakkında görüşleri sorulmuş, 34 katılımcının 15'i deizmin yaygın olmadığını ifade ederken, 13'ü ise yaygın olduğunu ifade etmiştir.¹³ Deizmin gençler arasında yaygınlık durumunun bu çalışmanın sonucuyla benzerlik gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Harmanakaya tarafından yapılan bir araştırmada da deizmin bilinçli bir şekilde kabul edilmediği, fakat bazı gençlerin dünyevi hayat algılarına bir isim bularak kendilerini deist ilan ettikleri ortaya çıkmıştır.¹⁴ Çalışmamızla benzerlik gösteren bir başka sonuç ise Koç tarafından yapılan araştırmadır. Yapılan bu araştırmanın sonucunda, ergenlerin deizm düşüncesine karşı bilişsel bir farkındalık içinde oldukları, bununla birlikte içinde buldukları ergenlik döneminin

¹³ Dilek Menküç, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 104-107.

¹⁴ Merve Harmanakaya, *Geçmişten Günümüze Deizm ve Deizm Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma – Dolapoğlu Anadolu Lisesi ve Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İHL Örneği-* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 44.

sorgulamalarından etkilendikleri, deizmi sekülerleşmenin beraberinde getirdiği rahat ve özgür yaşama isteği neticesinde tanıdıkları ifade edilmiştir.¹⁵

5.2. Öğrencilerin Deizm İnancını Tanıma Düzeyleri

Öğrencilerin deizm düşüncesi hakkındaki bilgi sahibi olup olmadıklarını ortaya koyabilmek için öğretmenlere “*Dersine girdiğiniz öğrenciler genel olarak deizm inancı hakkındaki bilgiye sahip mi?*” şeklinde bir soru yöneltilmiştir. Cevaplardan hareketle öğretmenlerin görüşleri Tablo 3’te belirtilmiştir.

Tablo 3. Öğretmenlerin Deizm Düşüncesini Tanıma Düzeyleri

Kod	f	%
<i>Bilgileri var ancak kulaktan dolma</i>	16	46
<i>Bilgiye sahipler</i>	11	31
<i>Bilgiye sahip değililer</i>	7	20
<i>Yanlış bilgiye sahipler</i>	1	3
Toplam	35	100

Tablo 3’e göre öğretmenlerin yarıya yakını (16) öğrencilerin deizm düşüncesini tam anlamıyla tanımadığını, bu konuda yüzeysel bilgilerinin olduğunu, sosyal medyada ve arkadaş ortamında konuşulduğu kadar bilgilerinin var olduğunu belirtmişlerdir. Öğretmenlerin 11’i öğrencilerin genel olarak deizm düşüncesini tanıdığını, 7 öğretmen ise deizm düşüncesi hakkında öğrencilerin bilgi sahibi olmadıklarını ifade etmişlerdir. 1 öğretmen ise deizm düşüncesi hakkında öğrencilerin yanlış bilgi sahibi olduklarını dile getirmiştir.

Öğrencilerin deizmi tam anlamıyla tanımadığını bu konuda yüzeysel bilgilerinin olduğunu ifade eden öğretmenlerden bazılarının görüşleri şu şekildedir. “*İnternette kitabi olmayan bilgilere sahipler ancak yüzeysel bilgiler bunlar.*” (Ö6). “*Yüzeysel olarak bilgiye sahipler ancak detaylı olarak özellikle temellendirmelerini yapmış değililer. Yani tahkiki iman anlamında deizm veya ateizm gibi akımlara karşı kalbi olarak bir tatminkâr olma durumları yok diye düşünüyorum.*” (Ö7). Ayrıca katılımcılardan Ö30 ve Ö35 de yeterince bilgiye sahip olmadıkları, etraftan ve sosyal medyadan kulaktan dolma bilgilere sahip oldukları kanaatindedirler.

Öğrencilerinin deizm düşüncesini tanıdığını, bu konuda bilgilerinin yeterli düzeyde olduğunu ifade eden öğretmenlerden bazılarının görüşleri ise şu şekildedir. “*Evet. Çünkü çok popüler bir konu haline geldi.*” (Ö34). “*Özellikle deist olduğunu söyleyen*

¹⁵ Gülten Koç, *Lise Öğrencilerin Deizm Algısına İlişkin Sosyolojik Bir Araştırma, Başakşehir Örneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 129.

öğrencilerimiz çokça okumalar yapıyor. Sorular sorduğumda genelde aldığım cevaplar deizm hakkında bilgisinin olduğunu anlayabiliyorum. Öğrencilerin çoğunun bu konuda bilgili olduğunu düşünüyorum.” (Ö23). 11 ve 12. sınıfların bu konuda bilgi sahibi olduğunu ifade eden Ö21 ise; “Genelde 11. ve 12. sınıflar bu bilgiye sahip diğer sınıflar pek değil.” şeklinde görüş belirtmiştir.

Öğrencilerin bu konuda bilgisinin olmadığını ifade eden Ö27 ise görüşünü “Deizm hakkında bilgi sahibi olduklarını pek düşünmüyorum.” cümlesiyle ifade etmiştir. Ö4, Ö15, Ö17 de öğrencilerin deizmi tanımadığını farklı sözcüklerle ifade etmişlerdir. Ö20 ise öğrencilerin deizm düşüncesi hakkında yanlış bilgilerinin olduğunu ifade etmiştir.

Bu görüşlerden yola çıkarak öğrencilerin büyük çoğunluğunun deizmi tanımadığını, bu konuda bilgi sahibi olanların da bilgilerinin kitabî olmadığını, yüzeysel, sosyal medyadan ve kulaktan dolma bilgiler olduğu ortaya çıkmaktadır. Bilgiyi doğru kaynaklardan elde etmeyince de yanlış veya eksik bilgi ortaya çıkmaktadır. 2021 yılında Koç tarafından yapılan çalışmada, katılımcılara öğrencilerin deizmi tanıma durumu hakkında soru sorulmuş, verilen cevaplara bakıldığında öğrencilerin önemli bir kısmının deizmi tanımadığı ortaya çıkmıştır.¹⁶ Bu sonuç da çalışmamızdaki sonuçlarla benzeşmektedir.

5.3. Öğrencilerin Deizmi Merak Etme, Araştırma ve Deizme İlgi Duyma Durumları

Görüşme kapsamında öğretmenlere “Dersine girdiğiniz öğrencilerde deizmi merak eden, araştıran veya kendisini deist olarak tanımlayan öğrenciniz var mı?” şeklinde bir soru yöneltilmiştir.

Tablo 4. Öğrencilerin Deizmi Merak Etme ve Araştırma Durumları

Kod	f	%
<i>Merak eden, araştıran, ilgi duyanlar var</i>	16	46
<i>Merak eden, araştıran, ilgi duyan yok</i>	11	31
<i>Kendini deist olarak tanıtanlar var</i>	8	23
Toplam	35	100

Tablo 4’te görüldüğü üzere öğretmenlerin 16’sı (%46) okulunda deizmi araştıran, merak eden ve ilgi duyan öğrencilerinin olduğunu, 11’i (%31) deizmi araştıran öğrencilerin olmadığını ve 8’i (%23) ise kendisini deist olarak tanıtan öğrencilerinin olduğunu ifade etmişlerdir.

¹⁶ Koç, *Lise Öğrencilerin Deizm Algısına İlişkin Sosyolojik Bir Araştırma, Başakşehir Örneği*, 64.

Deizmi araştıran, merak eden öğrencilerinin olduğunu ifade eden öğretmenlerin görüşleri şu şekildedir. *“İlgi duyan merak eden öğrencilerimiz var. Ancak geleneksel din anlayışı ile yetişen ailelerinden baskı görüyorlar. Çevresinde suçlanıyor ve içine kapanıyorlar.”*(Ö6). Araştıran öğrencilerin bilinçli bir davranış içinde olmadığını belirten bir katılımcı (Ö15); *“Nadir de olsa deizm konusunu araştıran oluyor ama bilinçli olduğunu zannetmiyorum.”* şeklinde görüş belirtmiştir. Bir başka katılımcı (Ö29), bu tür öğrencilerin bunu açıkça ifade etmediğinden bahsederek *“Bu tarz öğrencilerim oldu birçok şeye şüphe ile yaklaşıyorlardı ancak bunu açıkça ifade etmediler.”* cümlesini kurmuştur.

Deizmi araştıran veya merak eden öğrencilerinin olmadığını 11 öğretmen dile getirmiştir. Buna karşın 8 öğretmen ise okulunda kendisini deist olarak tanıtan öğrencilerinin olduğunu ifade etmiştir. Bu görüşlerden bazıları şu şekildedir. *“Deizmi araştıran öğrencilerim var. Kendini deist olarak niteleyen öğrencilerim de var.”* (Ö26). Kendisini deist olarak tanımlayan öğrencinin aslında araştırarak ve bir fikir sancısı çekerek bu durumun içine girmediğini belirten bir öğretmen *“Var. Kendini deist olarak tanıtan öğrencilerim de var. Ama aslında kendilerini deizmi araştıran sorgulayan kişiler olduğunu zannediyor ama çok da bir araştırmanın içinde olduklarını düşünmüyorum.”* (Ö1) şeklinde cevap vermiştir.

Kendisini deist olarak tanıtan öğrencisinin olduğunu ve bunun aile içi sıkıntılarından dolayı ve okulda popüler olma çabasından ötürü olduğunu ifade eden bir katılımcı düşüncesini; *“Deizmi araştıran merak eden öğrencilerimiz var. Kendini deist olarak tanıtan bir öğrencimiz çıkmıştı geçen yıllarda. Bu öğrencimiz “hocam ben deistim” cümlesini net bir şekilde kurdu. İlginçtir ki babası imam hatip meslek dersleri öğretmeni idi. Popülaritesini artırmadan fark ettirmeden diyaloga girdiğimizde babasıyla arasında ciddi bir iletişimsizlik olduğunu anladık. Ve serbest bıraktık. Bizden mezun olduktan sonra “hocam, namazlarımı kılıyorum ve gençliğin şu durumda olduğunu görüyorum” gibi serzenişlerde bulunuyordu. Deistliği seviyorum veya deistliğe sempati duyuyorum şeklinde bir şey duymadık.”* (Ö30) şeklinde ifade etmiştir.

Tablo 5. Lise Türüne Göre Öğrencilerin Deizme Yönelme Durumları

Kod	İHL	FL	AL	MTAL
<i>Merak eden, araştıran, ilgi duyanlar var</i>	2	6	6	2
<i>Merak eden, araştıran, ilgi duyan yok</i>	5	1	2	3
<i>Kendini deist olarak tanıtanlar var</i>	1	3	4	-

Tablo 5'e göre deizmi araştırma, merak etme ve deizme ilgi duyma oranının en fazla olduğu okul türü fen lisesi ve Anadolu lisesidir. Bunun sebepleri irdelendiğinde akademik başarının yüksek olduğu lise türlerinde, sorgulayan ve araştıran

öğrencilerin bu tür düşüncelere ulaşma ihtimalinin yüksek olması şeklinde değerlendirilebilir. İmam hatip liselerinde bu oranın düşük olmasını, hem inanç konularının ders olarak işlenmesinin öğrencilerin bu düşüncelere yönelmesini engellediği hem de dindar aile profilinin çocuklara yansıdığı düşünülebilir. Akademik profilinin düşük olduğu MTAL türünde ise deizme yönelimin az olduğu görülmektedir. Çalışkan, 2021 yılında *Z Kuşağının Deizm Algısı* adlı çalışmasının bir bölümünde lise türüne göre deizme ilgi duyma durumlarını ortaya koymuştur.¹⁷ Çalışmada ortaya çıkan sonuç, araştırmamızın bu kısımdaki sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir.

5.4. Deizme Yönelimi Olan Öğrencilerin En Çok Sorguladıkları Konular

Kendisini deist olarak tanıtan veya deizme yönelimi olan öğrencilerin en çok merak ettikleri, sorguladıkları ve araştırdıkları konuların neler olduğunu ortaya koymak için öğretmenlere “*Deizmi araştıran, merak eden ve kendisini deist olarak tanımlayan öğrenciler en çok hangi konuları sorgulamaktadır?*” şeklinde bir soru yöneltilmiştir. Soruya ilişkin görüşler Tablo 6’da verilmiştir.

Tablo 6. Deizme Yönelimi Olan Öğrencilerin En Çok Sorguladıkları Konular

Kod	f
<i>Kötülük Problemi (Teodise)</i>	7
<i>Kader inancı ve insanın iradesi</i>	5
<i>İbadet zorunluluğu</i>	4
<i>Kadınlarla ilgili ayetler (miras, eşitlik vb)</i>	4
<i>Kur’an’ın evrenselliği, değiştirilmesi</i>	3
<i>Mucize kavramı</i>	3
<i>Dinlerin kaynağı</i>	2
<i>Din-bilim ilişkisi</i>	2
<i>Cennet, cehennem, ahiret</i>	2
<i>Evrin teorisi</i>	2
<i>Allah’ın mahiyeti</i>	1

Tablo 6’ya baktığımızda deizme eğilimi olan öğrencilerin en çok sorguladıkları konuların başında kötülük problemi (teodise) gelmektedir. Bir katılımcı (Ö7) öğrencilerin, dünyada bu kadar kötülük varken dinler neden bu kötülükleri engelleyemiyor, şeklinde sorular sorduklarını belirterek düşüncesini; “*Teodise, yani kötülük problemi üzerinde duruluyor. Dünyada bu kadar kötülük var neden Tanrı müdahale etmiyor. Madem yeryüzünde bu kadar din var kural var neden dinler kötülüğü engellemeye*

¹⁷ Çalışkan, *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler*, 154.

yetmiyor diye düşünüyorlar. Dolayısıyla dinleri inkâr ediyorlar.” cümleleriyle ifade etmiştir. Yine katılımcılardan Ö3, Ö20, Ö22 de öğrencilerin madem Allah her şeye müdahil oluyorsa neden bu kadar kötülük ve adaletsizliklerin olduğu konusunda çokça soru aldıklarını belirtmişlerdir.

Kaza ve kadere iman konusunda da öğrencilerden çok soru geldiğini belirten öğretmenler (Ö16, Ö22, Ö35), öğrencilerin kader meselesini tam olarak anlamlandıramadıklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca Allah'ın bizim ibadetimize niçin ihtiyaç duyduğunu sorgulayan öğrencilerin de olduğunu belirtmişlerdir (Ö35). Kadınlarla ilgili İslam'ın görüşü hakkındaki yanlış algılar da öğrencilerin sorgulama alanlarından birisi olmuştur. Örneğin Ö19; *“Kadın erkek eşitliği, bir erkeğe 4 kadın, neden yaratıldık vs. gibi düşünceler var. Adalet yok diyorlar. Zengin-fakir, savaş-kıtlık vb. konularını sorguluyorlar.”* şeklinde düşüncesini paylaşırken Ö25 ise *“Peygamberin çok eşliliği, Hz. Aysel'nin yaşı, Hz. Zeyd'in eşiyle evlilik, miras, şahitlik, recm vb. hep aynı konular aynı sorular.”* diyerek soruların ihtilafli diğer konulardan geldiğini belirtmişlerdir.

Bazı öğretmenler, öğrencilerin bir insanın inanmamasından dolayı neden ebedi olarak cehennemde kaldığını bunun adaletsizlik olduğunu belirttiklerini ifade etmiştir. Örneğin Ö3 bu konuda düşüncesini; *“...Müslümanların inandığı için ebedi olarak cennette kalacaksa bir Yahudi veya Hristiyan sırf iman etmedi diye neden sonsuza kadar cehennemde kalacak? Bu haksızlık değil mi? Din denilen olgu olmamalıdır, diyorlar. Çünkü öğrenciler olaya iman boyutundan değil de ahlak boyutundan bakıyorlar.”* cümleleriyle ifade etmiştir.

Dindar insanların ahlaken zafiyet içinde olduklarını, Müslümanlığın gerekliliklerini yerine getirmediğinden hareketle dinlerin bir işe yaramadığını söyleyen öğrencilerinin olduğunu ifade eden başka bir öğretmen (Ö23) ise bu durumu; *“...İnsanların bir dine mensup olmasına rağmen bu kadar güvenilir olmamalarını çokça sorguluyorlar. Yani dindar görünen insanların bile ahlaken çok kötü noktada olmalarını sorguluyorlar. Ayrıca birçok din var hangisi doğru gibi sorular getiriyorlar.”* şeklinde sözleriyle dile getirmiştir.

Bu görüşlerden hareketle deizme eğilimi olan öğrencilerin sorguladığı konuların çoğu tepkisel kaldıkları ve cevabını tam olarak bulamadıklarını düşündükleri konulardır. Örneğin kötülük problemini, *dünyada bu kadar din var ve hiçbir din bu kötülükleri engellemeye yetmiyor* argümanını geliştirerek sorgulama yapmaktadırlar. Yine gençlerin, Allah'ın mahiyeti, kaza ve kader inancı, insanın iradesi ve sorumluluğu, cennet cehennem konuları ve mucize gibi soyut olan kavramlar noktasında sorgulama ve araştırmalarının olduğu görülmektedir. Ayrıca medyada tartışılan ve güncelliğini koruyan İslam'ın kadınlarla ilgili görüşleri, din-bilim ilişkisi, evrim teorisi ve evrenin yaratılışı, dindar insanların İslam'a mâl olacak olan olumsuz davranışları da gençlerin sorgulama alanında olduğu söylenebilir.

5.5. Öğrencilerin Deizm Hakkındaki Bilgilerinin Kaynağı

Deizme yönelimi olan öğrencilerin deizm düşüncesiyle ilgili bilgilerinin kaynağının neler olabileceğini saptamak için öğretmenlere; “Deizme yönelimi olan öğrencilerin deizm hakkındaki bilgilerinin kaynağı nedir?” şeklinde soru yöneltilmiştir. Öğretmenlerin görüşlerinden yola çıkarak öğrencilerin deizm hakkındaki bilgilerinin kaynağı Tablo 7’de gösterilmiştir.

Tablo 7. Deizme Yönelimi Olan Öğrencilerin Deizm Hakkındaki Bilgilerinin Kaynağı

Kod	f
<i>Sosyal medya mecralarında karşılaşıyorlar</i>	28
<i>Popülaritesinin etkisiyle ilgi çekici buldukları için araştırıyorlar</i>	26
<i>Arkadaş ortamlarından öğreniyorlar</i>	23
<i>Okuldaki din derslerinden öğreniyorlar</i>	2

Tablo 7’ye göre öğrencilerin deizm düşüncesi hakkındaki bilgilerinin en önemli kaynağının sosyal medya mecraları ve internet ortamı olduğu görülmektedir. Öğretmenlerden 26’sı öğrencilerin deizmin popüler olması itibariyle merak ettiklerini ve ilgi çekici bulduklarını dolayısıyla araştırma ihtiyacı hissettiklerini ifade etmişlerdir. 23 öğretmen ise arkadaş ortamı öğrencilerin deizm hakkındaki bilgilerinin kaynağı olabileceğini ifade ederken, 2 öğretmen öğrencilerin deizm hakkındaki bilgilerinin kaynağının okuldaki din dersleri olduğunu ifade etmiştir.

Öğrencilerin en kolay bilgiye ulaşma yolunun internet ortamı olduğunu ifade eden Ö10, “Bence en önemli mecras sosyal medya ortamlarıdır. Öğrenci merak ettiği her şeyi sosyal medya araçlarından çok rahat bir şekilde ulaşabiliyor.” şeklinde düşüncesini ifade ederken, aynı düşüncüyü paylaşan Ö23; “Öğrencilerin bu konudaki en önemli bilgi kaynağının sosyal medya olduğunu düşünüyorum. İlk duyumlarımı ve bilgilerimi sosyal medyadan aldıklarımı söyleyebilirim.” ifadelerini kullanmıştır. Deizm veya ateizmin propagandasını yapan birçok sitenin olduğunu ifade eden Ö1 ise düşüncesini şöyle dile getirmiştir: “Ateizm ve deizm hakkında birçok site var. Bu internet sitelerinden çok çok etkilendiklerini düşünüyorum.”

Gençlerin özellikle YouTube ve benzeri paylaşım sitelerinden deizmle ilgili video izlediklerini, genç ve yakışıklı fenomenlerden etkilendiklerini ifade eden Ö9; “Deistliğin, ateistliğin, agnostikliğin reklamını yapan yakışıklı/güzel youtuberlar var. Gençler onlardan etkileniyor” şeklinde görüş belirtmiştir. Aynı düşüncede olan Ö25 de görüşlerini benzer cümlelerle ifade etmiştir.

Öğrencilerin deizme farklı görünme, dikkat çekme, popüler olma, gündemde olan konularla alakadar olma çabası gibi niyetlerle ilgi duyduklarını belirten birçok

öğretmen vardır. Bunlardan Ö15, deizmin araştırılmadığını ancak popülaritenin etkisiyle gençlerin bilgi sahibi olduğunu belirtmiştir. Aynı düşünceyi paylaşan Ö6 ise görüşünü; *“Gençler deizm konusunda bilinçli değiller sadece dikkat çekmek, öne çıkmak veya popüler olmak amacıyla bu tür kavramları merak ediyorlar. Popüler kültürün etkisiyle deizm hakkında bilgi sahibi oluyorlar.”* cümleleriyle ifade etmiştir. Ö21, Ö11 kodlu katılımcılar da bu konuda aynı kanaatleri dile getirmişlerdir.

Öğretmenlerden bazıları ise, deizm konusunun arkadaş ortamlarında konuşulduğunu ve gençlerin arkadaşlarından çok etkilendiğini belirtmişlerdir. Ö26 *“Deizm hakkındaki ilk bilgileri arkadaş ortamından geliyor. Çocuğun kendini fark ettirme duygusu var. Çocuk diğer arkadaşlarından farklı düşünmeye başladığında ilgi görmeye başlıyor. Bu durum ergen bir çocuğun hoşuna giden bir şeydir.”* Gençlerin etrafında kendisinin deist olduğunu söyleyen arkadaşları varsa bundan çok etkilendiklerini ve bilgi sahibi olmaya çalıştıklarını ifade eden Ö19 da *“Çocukların çevresinde deist olduğunu söyleyen arkadaşları varsa mutlaka merak edip araştırma gereği hissediyor.”* ifadesini kullanmıştır. Ö30 bu konuda benzer görüşler dile getirmiştir.

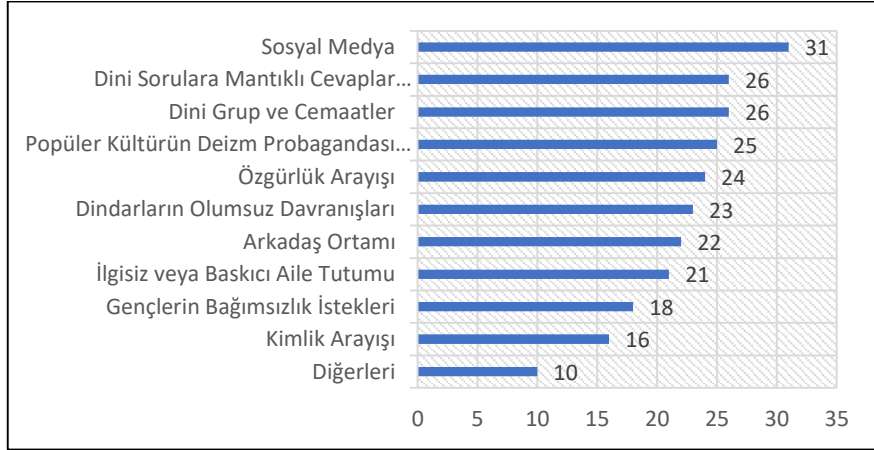
Ö12 ve Ö16 kodlu öğretmenler ise diğer görüşlerden farklı olarak öğrencilerin deizm hakkındaki bilgi kaynaklarından birinin de okuldaki din dersleri olduğunu, sayıları az da olsa bazı öğrencilerin derslerde duydukları konuların etkisiyle araştırmaya yöneldiklerini belirtmişlerdir.

Öğretmenlerin görüşlerinden yola çıkarak, öğrencilerin deizm hakkındaki bilgi ve algılarının başlıca kaynağının internet ortamı olduğu söylenebilir. İnternete erişiminin oldukça kolay olması ve gençlerin sosyal medya mecralarını aktif kullanması onları deizmle daha hızlı buluşturabilmektedir. Özellikle deizm ve ateizm propagandası yapan siteler ve sosyal medya hesapları gençlerin deizme olan ilgilerini artırdığı söylenebilir. Gençlerin merak ettikleri ve duydukları şeyleri ilk olarak internet ortamlarında öğrenmeleri onlara eksik, yanlış veya sağlıksız bilgi sağlamaktadır.

Deizm konusunun popüler olması ve gençler arasında farklı görünme çabasına alet edilmesinden dolayı gençler deizmi merak etmektedirler. Günümüzde popüler olan her şeyin gençlerin ilgisini çektiği söylenebilir. Toplumda veya medyada çok konuşulan ve tartışılan bir konunun bir şekilde reklamının da yapılmış olduğunu belirtmek yerinde olacaktır. Deizmi hiç duymamış veya ilgi alanına girmemiş gençlerin de bu reklam sebebiyle deizmi merak etmesi, araştırması ve kendi dinî taleplerine alet etmesi mümkün olabilmektedir. Popüler olan bir konunun arkadaş ortamında konuşulması da gençleri etkilemektedir. Çünkü ergenlik dönemindeki gençlerin en çok etkilendiği faktörlerin başında arkadaş ortamları gelmektedir.

5.6. Öğrencileri Deizme Yönelten Sebepler

Ortaöğretim öğrencilerini deizme yönelten sebeplerin neler olduğunu ortaya koymak amacıyla öğretmenlere “Öğrencilerin deizme yönelme sebepleri olarak en çok etkilendiklerini düşündüğünüz faktörleri sırasıyla söyler misiniz?” şeklinde bir soru yöneltilmiştir. Öğretmenler bu faktörleri kendilerine göre bir önem sırasına koymuşlardır.

Şekil 1. Öğrencileri Deizm Düşüncesine Yönelten Sebepler

Grafikten de anlaşılacağı üzere öğrencilerin deizm kavramıyla ilk tanıştıkları ortamın sosyal medya mecraları olduğunu görmekteyiz. İnternete erişimin kolaylaşması sonucu her kesimden insan her bilgiye rahatlıkla ulaşabilmektedir. Katılımcıların tamamına yakını (31) ortaöğretim öğrencilerini deizme yönlendiren sebeplerin başında sosyal medya organlarını görmektedir. Özellikle Covid'19 salgını sürecinde gençlerin internet ortamında çok fazla zaman geçirdiklerini belirten Ö18 kodlu öğretmen “Pandemi sürecinde öğrenciler okuldan uzaklaşınca tablet ve telefonla çok fazla birlikte oldular. Sosyal medya ve internet ortamını birinci sıraya koymak istiyorum...” diyerek sosyal medyayı birinci sebep olarak gördüğünü ifade etmiştir.

Katılımcılar sosyal medya mecralarının öğrenciler tarafından kolay ulaşılabilir olmasını sebep göstererek sosyal medya faktörünü ya ilk sıraya ya da ikinci sıraya yerleştirmişlerdir. Bu konuda Ö11; “En çok etkilendikleri mecra sosyal medyadır. Sonra arkadaş ortamı, ilgisiz aile tutumları, gençlerin sorularına yeterince cevap veremeyişimiz...” ifadesiyle sosyal medya faktörünü ilk sıraya yerleştirmiştir. Ö14 ise “Sanal mecralar da bunun propagandası yapılıyor” diyerek aynı hususa dikkat çekmiştir.

Öğretmenlerden 26’sı, gençleri deizme yönelten bir başka sebep olarak sorgulama aşamasındaki bu gençlerin zihinlerindeki sorulara mantıklı cevaplar bulamamalarının olduğunu belirtmişlerdir. Gençlerin sorularına yeterince mantıklı

cevaplar verilmediğini ve gençlerin bir girdabın içine sürüklendiğini belirten Ö7; *“Gençlerin bu tür akımlara kapılmasında en önemli nokta bence sorgulamalarına yeterince cevaplar alamamaları etkili oluyor. Özellikle azarlayıcı tarzda bir yöntem seçiyor din eğitimcileri. Bu da çocukları soru sormaktan uzaklaştırıyor. Sorduğu sorulara da yeterince tatminkâr cevaplar alamayınca bu girdabın içinden çıkamıyor.”* şeklinde bir görüş ifade etmiştir. Ö2 öğrencilerin zihinlerini karıştıran sorulara tam cevap bulamadıkları, Ö3 de kader, mezhep vs. gibi konularda tatmin edici bilgilere ulaşamayışlarını ilk faktör olduğunu düşünmektedirler.

Katılımcılardan 26’sı da dini grup ve cemaatlerin olumsuz tutum ve davranışlarını gençleri deizme yönelten sebeplerden bir diğeri olduğunu ifade etmişlerdir. Dini grup ve cemaatlerin din adına yaptıkları olumsuz davranışların ve baskıcı dini tutumların gençleri dinden soğuttuğunu belirtmişlerdir. Bu konuda Ö3 kodlu öğretmen, dini cemaat mensuplarının şekilci ve uç noktadaki açıklamalarının gençleri dinden soğuttuğunu ve başka mecralara kaydırıldığını ifade ederek şu cümleleri kurmuştur: *“Bana göre bu tür cemaatlerin özellikle uç noktadaki açıklamaları veya sözleriyle uyuşmayan davranışları direk deizme yönlendirmese bile din dışına sürükleyen durumlardır. Çünkü dinin çok şekilci ve uç noktalarda yaşanması gençleri dinden uzaklaştırıyor diye düşünüyorum. Hatta gençler bu tür şekilci ve baskıcı dini grupları gördükçe eğer ailesi dindarsa deizme, dindar değilse ateizme yöneliyor diye düşünüyorum. Özellikle sahte şeyh gibi olayların çıkması bunlar Müslümansa ben Müslümanlardan değilim algısı hemen kişinin kafasında beliriyor.”*

Bu konuda Ö7, dini değerleri kullanarak makam ve zenginlik peşinde koşan dini cemaatlerin gençleri dinden uzaklaştırdığını, Ö15 dini cemaatlerin bazı uç uygulamalarının dine fatura edilmesinin önemli bir faktör olduğuna vurgu yapmışlardır. Ayrıca Ö5, Ö19 Ö26, Ö30 kodlu katılımcılar ise ülkemizde yakın dönemde yaşanan FETÖ olayına dikkat çekerek, yaşananların gençler arasında dine ve cemaatlere karşı bir şüphe ve güvensizlik oluşturduğuna dikkat çekmişlerdir.

Tüm bu olumsuz eleştirilerin yanında dini cemaatlerin gençleri deizm kısıncından korumaya çalıştığını, sosyal medyayı etkin kullananların başarılı olduğunu ifade eden öğretmenler de vardır. Bunlardan fen lisesinde görev yapan Ö18; *“Öğrenciler bir tane site söylemişlerdi. Hayalhanem. Bu siteden kafamıza takılan soruların cevaplarına bakıyoruz diyorlardı.”* şeklinde görüş ifade ederek sosyal medyayı kullananların başarılı olduğu görüşünü belirtmiştir. Ö4, Ö8 ve Ö12 kodlu katılımcılar da sosyal medyayı iyi kullanan, istikamet üzere kalmaya çalışan ve dini sevdirek gençlerin gönlüne hitap eden cemaatlerin de olduğunu ve deizmin yaygınlaşmasını önlemede ciddi katkılarının olduğunu ifade etmişlerdir.

Öğretmenlere göre öğrencileri deizme yönelten sebeplerden bir başkası popüler kültürün deizm propagandası yapmasıdır. Gençlerin geleneğe karşı çıkma, popüler

kültüre ayak uydurma isteği ve özgürce hareket edip yaptıklarından hesap vermeme gibi bir kısmı da gelişimsel olan birtakım özellikleri vardır. Bu durum gençlerin deizmi merak edip araştırmalarında etkili olmaktadır. Çünkü deizm, gençlerin işine geldiği gibi özgürce yaşayıp hesap vermemeyi, otoriteye boyun eğmemeyi ve aklın tek doğru bilgi kaynağı olduğunun propagandasını da yapmaktadır. Bu konuda Ö21, Ö10 ve Ö14 kodlu öğretmenler benzer ifadelerle konuya dikkat çekmişlerdir.

Katılımcılardan 24'ü gençlerin özgür yaşama istekleri ve özgürlüklerine düşkün olma özelliğinin deizme yönlendiren bir sebep olduğunu ifade etmişlerdir. Bu konuda Anadolu lisesinde görev yapan Ö1 kodlu öğretmen düşüncesini; *"Şu anda gençlerin en çok etkilendikleri faktörün özgürlük arayışları olduğunu düşünüyorum. Tanrının bile kendilerine karışmasını istemiyorlar. Bir şeyin ayyıp veya günah olması onları sınırlandırıyor ve hiçbir baskı ve kontrolün altına girmek istemiyorlar"* cümleleriyle ifade etmektedir. Gençlerin bu dönemde özgürlüğüne düşkün olduğunu dolayısıyla baskıcı bir din anlayışının onları dinden uzaklaştıracağını ifade eden Ö13 *"...Gençlerin zaten özgürlüğüne düşkün ve bağımsız yaşama isteklerinin en üst seviyede olduğu bu dönemde kesinlikle baskıcı bir din anlayışı gencin dinden uzaklaşmasına sebebiyet verir."* ifadeleriyle düşüncesini belirtmiştir. Aynı düşünceyi Ö11 *"...Gençler baskıcı ve otoriter din anlayışından daha özgür, kısıtlanmadığı bir hayata geçmek istiyor. Bu da dolayısıyla deizm oluyor."* cümlesiyle ifade etmektedir.

Dini temsil düzeyinde olan dindar insanların olumsuz davranışlarının da gençleri deizme yönlendiren sebeplerden biri olduğunu belirten yaklaşık 23 katılımcı bulunmaktadır. Özellikle söylem ile eylem uyumsuzluğu içinde olan dindarları gören gençlerin, dinden uzaklaştığını belirtmişlerdir. Bu konuda Ö17 kodlu öğretmen dini kullanarak çıkar elde eden dindarların olduğunu vurgulayarak *"...Özellikle son dönemde bazı dindar veya din adamlarının dini kullanarak çıkar elde etmeleri de gençlerin gözünden kaçmıyor."* cümlesiyle gençlerin bu durumdan etkilendiğini ifade etmektedir. Ö15 ise *"...Bazı olumsuz durumlarla karşılaşyoruz. Dini temsil noktasında olan kişilerin yanlış davranış ve ahlaki tutumları gençleri dinden uzaklaştırmalarına sebebiyet veriyor. Kişisel menfaatleri uğruna dini değerleri kullananlar gençlerin gözünden kaçmıyor."* şeklinde bir görüş ifade ederek, kişisel menfaatler uğruna dini değerlerin kullanıldığına vurgu yapmaktadır.

Deizme yönelten faktörlerin ilk sırasına dindarların olumsuz davranışlarını koyan Ö21 düşüncesini şöyle ifade etmektedir. *"İlk sırada dindar görünen insanların olumsuz etkileri gençleri bu alana itiyor diye düşünüyorum..."* Özellikle dini menfaatlerine alet eden insanların yaptıkları yüzünden gençlerin başka mecralara kaydığını düşünen Ö23 *"Deist olmayan öğrenciler bile şu cümleyi kuruyor. Bu kadar çok seçmeli ders var. Din dersleri var. Neden bu durumdayız. Özellikle dini işlerine alet eden insanlar yüzünden insanlar dinden soğudu gibi cümleler duyuyorum. Din görevlilerin tavırları ve rol*

modelliği bu konuda çok etkili oluyor. Din görevlilerinin olumsuz bir rol modeli söz konusu maalesef.” şeklinde düşüncesini ifade etmektedir.

Öğretmenlerden 22’si deizme yönelten sebepler içerisinde öğrencilerin arkadaş ortamını da sayarken 21 öğretmen ise ilgisiz veya baskıcı aile tutumunu sebep olarak göstermişlerdir. Özellikle gençlik çağında ailelerin baskıcı tutumları tepkiye sebebiyet verdiğini belirtmişlerdir. Ailelerin çocuklarına rol model olması gerektiğini belirten Ö18, deizme yönelten sebeplerin başında sosyal medyadan sonra ailenin çocuğuyla olan ilişkisini saymaktadır. Bu konuda *“İkinci sıraya aileyi koymam gerekiyor. Çünkü ailelerde de dine karşı bir gevşeme var. Aileler rol model olmadıkları için çocuklar farklı mecralara savruluyor.”* şeklinde görüş belirtmektedir. Ailedeki din eğitiminin ve rol model olmanın önemine vurgu yapan Ö26 ise *“Ben ailede din eğitimini çok önemsiyorum. Ebeveynlerin yaşantıları ve söylemleri arasında tutarsızlık olduğu zaman gençteki din veya iman meselesi tutarsızlıklar üzerine inşa edilecek. Ebeveyn ile çocuk arasındaki bağ son derece önemlidir. Ailedeki dini yaşantı en önemli sebeptir bana göre.”* cümleleriyle bu konudaki düşüncesini ortaya koymuştur.

Gençlerin bağımsız yaşama arzuları ve kendi benliklerini ortaya koymak istemeleri de deizme yönelten başka bir sebep olarak ortaya çıkmaktadır. İmam hatip lisesinde görev yapan Ö30, öğrencilerin benliklerini ortaya çıkaracak davranışlar sergilemeye çalıştıklarını ve geleneklerine tepkili olduğunu belirterek şu cümleleri kurmaktadır: *“%70 oranla benlik ifade edebilmek için deizme yönelim var. Özellikle ata kültürü içinde yetişen gençlerin tepkisel davranışları onları deizme can simidi gibi sarılmalarına sebep oluyor.”*

Din ile bilimin çelişkili gibi gözükmesi (5), din dilinin gençlere hitap etmiyor olması (2), DKAB öğretmenlerinin tutum ve yetersizlikleri (2) ve baskıcı din anlayışı (1) deizme yönelten faktörler olarak katılımcılar tarafından dile getirilen diğer sebeplerdir. Bu konuda en çok dikkat çeken husus DKAB öğretmenlerinin yetersizliğine dair yapılan tespitlerdir. Bu konuda fen lisesinde görev yapan Ö5 kodlu öğretmen *“...Deizmin yayılmasında son dönem DKAB öğretmenliği bölümü mezunlarının yetersizliği ve DKAB öğretmenlerinin usul ve bilgi açısından eksikliğinin çok önemli bir konu olduğunu düşünüyorum.”* şeklinde düşüncesini ifade etmektedir. İnanç konularının okullarda tam manasıyla işlenemediğini vurgulayan Ö15; *“İnanç konuları okullarda açık ve net bir şekilde örneklerle izah edilmiyor. Altının doldurulması gerekiyor...”* diyerek öğretmenlerin bu konudaki eksikliğini vurgulamaktadır.

Öğrencileri deizme yönelten faktörlere baktığımızda aslında tüm sebeplerin birbiri ile irtibatlı olduğunu görmekteyiz. Örneğin sosyal medyanın ile ilgisiz aile tutumu birbiri ile ilişkilidir. Yine gençlerin özgürlük arayışları, bağımsızlıklarına düşün olmaları, kimlik arayışı özelliklerinden dolayıdır. Din adamlarının din adına olumsuz davranışları ve dini cemaatler meselesi de birbiri ile ilişkidir.

Öğretmenler deizme yönelten faktörleri sıralarken ilk başa sanal mecraların çokça kullanılmasını ifade etmişlerdir. Özellikle son zamanlarda internete erişimin kolaylaşması ve sosyal medya organlarının deizm propagandası yapması gençlerin deizmi merak etmelerine ve araştırmalarına sebep olmaktadır. Sanal âlemin içerisinde birçok kişi ve kurum kendi fikri propagandasını yapmaktadır. Bu durumda deizm veya ateizm gibi din karşıtı akımların isimlerini günlük hayatta daha fazla görünür hale getirmektedir.¹⁸ Dolayısıyla inanç konuların bu yolla daha hızlı bir dezenformasyon oluşmaktadır.

Gençlerin okulda, ailede ve toplumda kafalarında olan sorularına mantıklı ve tatmin edici cevapların verilemeyişi de bir başka sebep olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle toplumda din adına aykırı sorular soran gençlerin azarlandığı veya ayıplandığı bilinmektedir. Bu durumda gencin sorularına tatminkâr cevap alamayıp farklı mecralara savrulma ihtimali artmaktadır. Kimi zaman din görevlilerinin gençlerin sorularına cevap verebilecek yeterlilikte olmayışı, gençleri ya soru sormaktan uzaklaştırmakta ya da verilen cevaplarla kafası daha da karışık bir hale gelebilmektedir.

Katılımcılara göre deizme yönlendiren bir başka faktör ise, dini grup veya cemaatlerin yanlış tutumlarıdır. Bu konuda gençler özellikle sosyal medyanın da etkisiyle dini grupların hatalı davranışlarını hemen yakalayabilmektedir. Örneğin, maddi menfaat için din istismarı yapıldığını gören gencin dine ve Müslümanlara karşı bir olumsuz genelleme yaptığı söylenebilir. Ülkemizin yakın geçmişinde yaşanan FETÖ tecrübesine şahit olan gençler, dini cemaatlerin şiddet üretme ve menfaat için dini duyguları kullanabileceği düşüncesine kapılabilmektedir.¹⁹ Bu da gençleri dinden ve dini hareketlerden uzaklaşmalarına neden olabilmektedir.

2021 yılında Koç tarafından yapılan araştırmada da katılımcılara deizme götüren sebepler sorulduğunda katılımcılar, bu sebeplerin en başında sosyal medya, arkadaş ortamı ve izlediği dizi ve filmler geldiğini ifade etmişlerdir.²⁰ Bir başka araştırmada katılımcılara deizme yönlendiren sebepler sorulduğunda ilk sıraya sosyal medyayı koymuşlardır. Sonrasında sırasıyla aile ve çevre, dini cemaatler ve din adamlarının tutumları, siyasi gruplar ve öğretmenlerin tutumları olduğunu belirtmişlerdir.²¹ Katılımcılara sorulan deizme yönelten sebeplerin ne olduğu sorusuna verilen cevapların önceki araştırmaların sonuçlarıyla benzerlik gösterdiği görülmektedir.

¹⁸ Çalışkan, *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler*, 62.

¹⁹ Yusuf Yavuzylmaz, *Türkiye’de Deizmin Kökenleri* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2018), 77.

²⁰ Koç, *Lise Öğrencilerin Deizm Algısına İlişkin Sosyolojik Bir Araştırma, Başakşehir Örneği*, 55.

²¹ Menküç, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*, 126.

5.7. Din Derslerinin İnanç Sapmalarını Önlemedeki Yeterliliği

Katılımcı öğretmenlerimize din derslerinin inanç sapmalarını önlemedeki yeterliliğini ortaya koyabilmek amacıyla “Öğrencilerin ilköğretimden ortaöğretime kadar aldığı örgün din eğitiminin inanç sapmalarının önlenmesinde yeterli olduğunu düşünüyor musunuz?” şeklinde bir soru yöneltilmiştir. Verilen cevaplar Tablo 8’de gösterilmiştir.

Tablo 8. Din Derslerinin İnanç Sapmalarını Önlemedeki Yeterliliği

Kod	f	%
<i>Hayır yeterli bulmuyorum</i>	21	60
<i>Yeterli olması öğretmenin donanımına bağlıdır</i>	9	26
<i>Kısmen yeterlidir</i>	5	14
Toplam	35	100

Tablo 8’e göre katılımcıların yarısından fazlası (21) öğrencilerin okulda almış oldukları din derslerini inanç sapmalarını önlemede yeterli bulmamaktadırlar. 9 katılımcı ise bu derslerin yeterliliğini öğretmenlerin donanımına ve öğrenciye verdiği tatminkâr cevaplara bağlı olduğunu ifade etmişlerdir. Katılımcılardan 5’i ise din derslerinin müfredatları ve öğretmenlerin donanımlarını göz önünde bulundurarak kısmen yeterli olabileceğini belirtmişlerdir.

Okulda verilen din derslerinin inanç sapmalarını önlemede yeterli olmadığını ifade eden ve okuldaki eğitimden daha baskın olan sosyal medya ve popüler kültürün gücüne vurgu yapan Ö10 “Hayır düşünmüyorum. Sosyal medya ve popüler kültürün gücü okuldaki eğitimlerden daha baskın durumda olduğunu düşünüyorum.” şeklinde cevap vermiştir. Öğretmenlerin bile inanç anlamında farklı düşüncelere sahip olduğunu belirten Ö11 ise şunları söylemektedir: “Kesinlikle yeterli değil. Kaldı ki din eğitimini veren nice öğretmen bile farklı anlayışlara sahipler...”

Din eğitimi verilirken ciddi sıkıntıların olduğunu ve bundan dolayı yeterli görmediğini belirten Ö33; “Yeterli bulmuyorum. Çünkü ezberci bir eğitim sistemimiz var. Güncelliği olan öğretim yöntemleri kullanılmalı. Düşündürmeye ve yoruma dayalı ölçme değerlendirme sistemi oluşturulmalıdır. Din eğitiminin verilmiş tarzında çok ciddi sıkıntılar var.” cümleleriyle düşüncesini ortaya koymaktadır. Din eğitiminin ailede ve ilkokul 1. sınıfta başlaması gerektiğini savunan fen lisesinde görevli Ö20 ise “Din eğitimi evde ve ilkokul 1. sınıftan itibaren başlaması gerekiyor 4.sınıftan itibaren başlayan eğitim yeterli olamamaktadır...” şeklinde görüş belirtmektedir.

Öğrencilere dini konuları verirken temel mantığını anlatmak gerektiği düşüncesini savunan Ö25; “Hayır yeterli değil. Namazın nasıl kılınması gerektiğini öğretmeden önce niçin kılınması gerektiği anlatılmalı. Allah inancı çok sağlam olarak verilmeli.

Liseye gelen öğrencinin ilk sorduğu ezber dua var mı oluyor. Ortaokulda nasıl zorlandıysa artık yok deyince şaşırıyor ve "oh" diyor. Dini çocuklara salt bilgi yükü olarak yüklediğimizde o din kalbine de yük oluyor." cümlelerini kurmaktadır. Din derslerinin müfredatının yeterli olmadığını ve din eğitiminin ilkokul birinci sınıftan itibaren başlaması gerektiğini savunan Ö26 kodlu öğretmen ise düşüncesini *"Bana göre birinci sınıftan itibaren din eğitimi verilmeli. Ahlaki gelişimini tamamlayacak bir din eğitimi verilmelidir. Yeterli olduğunu düşünmüyorum. Çünkü özellikle ortaokulda çocukların seviyesine uygun müfredat oluşturamadığımızı ben düşünüyorum."* şeklinde ortaya koymaktadır.

İmam Hatip Liselerinde meslek derslerinin üniversite sınavlarına hazırlanma kaygısıyla değersizleştirildiğini ifade eden imam hatip lisesinde görevli Ö30, hem sisteme hem de öğretmenlere karşı bir eleştiri getirerek düşüncelerini şöyle ifade etmektedir. *"Maalesef yeterli olduğunu düşünmüyorum. Çünkü çocuklara sistemsel olarak müthiş bir baskı uygulanıyor. Üniversite sınavlarına yönelik bir baskı var. Bir taraftan ailenin, bir taraftan okulun sınav kaygıları imam hatip liselerinde meslek derslerinin veya DKAB derslerinin işlevsiz hale gelmesine sebep oldu."*

Katılımcılardan 9'u aslında müfredattan ziyade öğretmenin yeterli oluşuyla alakalı bir durum olduğunu ifade etmişlerdir. Bu konuda Ö1 şunları dile getirmiştir. *"Biz buna bireysel olarak bakmamız gerekiyor. Biz doğruyu öğretme gibi bir sorumluluğumuz var. Her çocuğa ihtiyacının olduğu kadarını vermelidir. Burada kilit nokta öğretmenin donanımıdır. Yeterli olması öğretmenlere bağlıdır."* Öğrencinin soracağı sorulara tatminkâr cevaplar alabilmesi öğretmenin donanımına bağlı olduğunu ifade eden bir katılımcı ise düşüncesini *"Bence o öğretmenine göre değişir. Çocuğun sorularına alacağı tatminkâr cevaplara bağlıdır."* şeklinde ifade etmektedir.

Öğretmenlerin rol modelliğinin önemine vurgu yapan Ö6 *"Din eğitiminin niteliğinden ziyade öğretmenin etkisi daha fazla oluyor. Eğer öğretmen yeterli donanımına sahipse öğretim programını hakkıyla uygulayabiliyorsa ve rol model oluyorsa yeterli olur diye düşünüyorum. Öğretmenini sevmeyen öğrencinin İslam'a da bir ön yargısı oluşuyor."* cümlelerini kurmaktadır. Dersi işleyen öğretmenin önemli olduğuna vurgu yapan Ö23 ise; *"İnanç sapsmalarını önlemede din dersleri yeterli değil. Yeterli olsaydı bu konudaki eğilimlerin daha az olması gerekliyordu. Burada öğretmen kilit noktadır bence. Ders yeterli olabilir ama öğretmen o dersi ne kadar sunabiliyor o çok önemli."* şeklinde bir görüş ortaya koymaktadır.

Öğrencileri sorgulamaya, araştırmaya teşvik eden, öğrencilerin sorularına mantıklı cevaplar verebilen, dinin özünü anlatan öğretmenlerin olduğu takdirde yeterli olacağını ifade eden imam hatip lisesinde görevli Ö32 düşüncesini *"Din eğitimi müfredatı yeterli olsa bile müfredatı anlatan öğretmenin bu konuda daha önemli bir rolü olduğunu düşünüyorum. Gençleri araştırmaya, sorgulamaya teşvik eden ve gerektiğinde bu*

sorulara tatmin edici cevaplar veren, hikâye veya safsata yerine dinin özünü, gerçeğini anlatan öğretmenlere önemli bir rol düşüyor.” şeklinde ifade etmektedir.

Katılımcılardan 5’i din derslerinin inanç sapmalarını önlemede tam yeterli olmasa da katkısının olduğunu ifade etmişlerdir. Okulun yanında ailelerin din eğitimi destekleyici bir tutumun içine girmesi gerektiğini vurgulayan Ö9; *“Bu sadece okulla, okuldaki eğitimle halledilebilecek bir şey değil. Okulda hoca anlatır, gösterir ama bu anlatılanlar evde, dışarda karşılık bulmazsa istenen sonuca ulaşılamaz. Dolayısıyla örgün eğitim örgün olarak yapabileceğini yapıyor. Aileler bu konuda örgün eğitimi desteklemeli.”* şeklinde görüş belirtmektedir.

Okulda alınan din eğitimi yeterli olsa bile bu aile tarafından desteklenmediği sürece başarısız olunacağını Ö18 de şu cümlelerle ifade etmektedir. *“Sadece din eğitiminde değil genel eğitim sistemimizde ciddi sıkıntılar var. Örneğin ilkokul ikinci sınıftan beri İngilizce dersi veriyoruz ama öğrencilerimiz İngilizce konuşmuyor. Evet din eğitimi verilmesi gerekiyor. Ancak bu kadar çok din eğitiminin verilmesine rağmen bir yerlerde ciddi sıkıntılar var. Anlattıklarımızla öğrencinin davranışları veya ailesinin davranışlarıyla arasında bir çatışma var.”*

Verilen cevaplardan hareketle katılımcıların yarısından fazlası okuldaki din derslerinin inanç sapmalarını önlemede yeterli olmadığını belirtmişlerdir. Bunu hem dersin müfredatına hem de öğretmenin yeterli donanıma sahip olmayışına bağlamışlardır. Hem ders saatinin az olması hem de müfredatın yüzeysel olmasından dolayı anlatılmak istenenlerin tam olarak verilemediği dile getirilmiştir. Ayrıca öğretmenin öğrencilerin sorularına mantıklı ve doyurucu cevaplar veremediği ifade edilmiştir. Katılımcılardan bir kısmı da inanç sapmalarının önlenmesinin dersin öğretmene bağlı olduğunu belirtmişlerdir. Her ne kadar müfredatta sıkıntılar olsa da onu zenginleştirecek olan öğretmendir. Öğretmenin hem donanımlı hem de rol model olma yönü burada çok önem kazanmaktadır. Bazı katılımcılar ise, örgün eğitimin üzerine düşeni yaptığını bu konuda ailelerin de çocuklarına rol model olması gerektiğini ve eğitimin ailede devam etmesinin gerekliliğini vurgulamışlardır.

5.8. Öğretmenlerin Deizme Yönelimi Olan Öğrenciler Karşısında Yeterli Donanıma Sahip Olma Durumları

Öğretmenlerin deizm düşüncesine sahip veya deizme yönelimi olan öğrencilerin soruları karşısında kendilerini yeterli donanıma sahip olarak görüp görmediklerini saptamak amacıyla onlara *“Kendinizi deizme yönelimi olduğunu düşündüğünüz öğrencileriniz karşısında yeterli donanıma sahip olarak görüyor musunuz”* sorusu yöneltilmiştir. Bu soruya verdikleri cevaplar Tablo 9’da gösterilmiştir.

Tablo 9. Öğretmenlerin Deizme Yönelimi Olan Öğrenciler Karşısında Yeterli Donanım Sahip Olma Durumları

Kod	f
<i>Bu konuda kendimi yeterli görüyorum</i>	15
<i>Kısmen. Kendimi geliştirmem gerek</i>	15
<i>Kendimi bu konuda yeterli görmüyorum</i>	5
Toplam	35

Katılımcılardan 15'i deizme yönelmiş öğrencilerin sorularına karşı kendisini yeterli donanıma sahip olduğunu belirtmiştir. Bu konuda Ö3 *"Eskiden yeterli görmüyordum ama artık yeterli donanıma sahip olduğumu düşünüyorum."* derken, Ö7 ise *"Şimdilik yeterli görüyorum ama daha derin ve içinden çıkılmaz sorular gelirse yetersiz kalabilirim."* şeklinde yeterlilik durumlarını ortaya koymuşlardır. İmam Hatip Lisesinde görev yapan Ö11 de deizmle alakalı her güncel araştırmaları takip ettiğini dolayısıyla kendisini yeterli olduğunu şöyle ifade etmektedir. *"Kendimi yeterli donanıma sahip olarak görüyorum. Her güncel gelişmeleri ve araştırmaları takip ederim."*

Öğrencilerin sorduğu sorulara tatminkâr cevaplar verebildiğini ifade eden Ö19 *"Sordukları sorulara veya sorunlarına şimdilik cevap verebiliyorum ve bana haklısınız diyebiliyorlar. Onun için şu an için kendimi yeterli görüyorum."* şeklinde görüş belirtmiştir. Aynı düşüncede olan Ö22 de kendi yeterliliğine dair şu yorumu yapmaktadır. *"Kendimi deizme yönelimi olduğunu düşündüğüm öğrenciler karşısında yeterli donanıma sahip olarak görüyorum. Çoğu zaman sordukları sorularına verdiğim cevaplara ikna olmaları beni memnun ediyor."*

Öğretmenlerden 15'i ise deizm hakkında öğrencilerin karşısında kendisini kısmen yeterli donanıma sahip olarak görse de bu konuda geliştirmesi gerektiğini düşünmektedir. Bu konuda Ö4 *"Tamamen evet diyemem ama öğrencilerin yaş grubu ve seviyeleri için evet diyebilirim."* cümlesini kurmaktadır. Fen lisesinde görev yapan bir katılımcı (Ö9) ise bu konunun bir inanç meselesi olduğunu, ne kadar donanımlı olursa olsun insanların kafasındakilere müdahalenin zor olduğunu ifade etmiş ve düşüncesini şöyle ifade etmiştir: *"Bu bir inanç meselesidir. Bende her sorunun cevabı olsa da insanların kafasındaki "ama" herhangi bir donanımla çözülemez. Donanım sahibi değilsem de dert sahibiyim Her ilmin bir üst seviyesi var, insan katman katmandır. Gençler de farklı farklıdır."*

Öğrencilerin sürekli güncel sorular getirdiğini ve bunlar karşısında sürekli okuma ve araştırma yapmak gerektiğini belirten Ö18 şunları söylemektedir. *"Yüzde yüz yeterliyim diyemem daha fazla okumam gerektiğine inanıyorum. Çünkü öğrenciler sürekli farklı yerlerden soru getiriyor. Sadece deizmle ilgili de değil sorular. Bizim her alanda*

kendimizi güzel bir şekilde yetiştirmemiz gerekiyor. Öğrencilerin psikolojisini de anlamak ve iyi okumak gerekiyor. Ben artık piştim diyemem.” Öğrencilerden gelebilecek sorulara karşı önceden hazırlık yaptığını, özellikle ateist ve deist sitelerde gezindiğini ifade eden Ö25 kendi yeterliliğine dair şu cümleleri kurmaktadır. “İlk yıllarıma göre kısmen yeterli görüyorum. Hatta ilk olarak çocuklardan duyduğum sorular vardı. Ama hızlı bir okuma yapmaya çalıştım hala daha okumaya araştırmaya çalışıyorum. Ateist deist sitelere hesaplara giriyorum. İddialarını görüyorum. Gelebilecek soruları önceden takip ediyorum...”

Deizmle mücadelede çevresel faktörlerin etkisine vurgu yapan Ö27, kendisini yeterli görmesine rağmen çevresel faktörlerin yetersiz duruma getirebileceğini ifade etmiştir. Kendisini geliştirmeye çalıştığını ifade eden Ö30; *“İmkanlarım dahilinde kendimi yetiştirmeye çalışıyorum. Ancak tam manasıyla yeterli donanuma sahip olduğumu söyleyemem. Gerçek manada fikir sancısı çekerek araştırarak sorgulamalar yapan bir gencin karşısında yeterli donanuma sahip miyim diye düşündüğümde kendimi geliştirmem gerektiği kanaati hasil oluyor.”* şeklinde düşüncelerini ifade etmektedir. Aynı düşüncüyü paylaşan Ö32 ise kendi yeterliliğini şu cümlelerle ifade etmektedir. *“Kısmen, bu konuları araştırıp sorguluyorum. Ayrıca bu iddia sahiplerinin iddialarını araştırıp sorularına cevaplar arıyorum.”*

Katılımcılardan Ö1, Ö6, Ö16, Ö24 ve Ö34, kendilerini deizme yönelimi olan öğrencilerin soruları karşısında yeterli donanuma sahip olmadıklarını dile getirmiştir. Bu konuda Ö1, *“Yeterli olarak görmüyorum. Her öğrencimin karşısında gelen sorulara baktığımda kendimi daha çok geliştirmem gerektiğini düşünüyorum.”* şeklinde görüş belirtmiştir. Ö6 ise *“Mutlaka eksiklerimiz vardır. Ancak kendimi geliştirmeye çalışıyorum. Asla yeterli görmüyorum kendimi.”* diyerek kendisini yeterli görmediğini ifade etmiştir. Kendisini donanımlı olarak görmediği halde her an gelebilecek sorulara karşı da hazırlık yapmak gereğinin bilincinde olan Ö16 da şunları söylemektedir: *“Kendimi tam donanımlı olarak görmüyorum ancak böyle bir durumla karşı karşıya kalma durumu ihtimali göz önünde bulundurulduğunda gerekli donanım kazanılması anlamında araştırma ve kendini geliştirme gerekliliğini düşüncesindeyim.”*

Öğretmenlerin büyük bir kısmının deizme meyilli olan öğrencilerinin soruları karşısında yeterli donanuma sahip olduğunu görmekteyiz. Bu donanımın öğretmenlerin mesleğe atıldıktan sonra kendi çabaları ile kazandıkları önceki sorulara verdikleri cevaplardan anlaşılmaktadır. Ancak bir kısım öğretmen ise öğrencilerden gelecek her soruya yeterli düzeyde cevap veremeyebileceklerini de ifade etmişlerdir. Bu konuda çokça araştırma ve okuma yaptıklarını ifade etmişlerdir. Özellikle güncel araştırmaları ve deizmle ilgili sosyal medya ve siteleri takip ettiklerini belirtmişlerdir. Sorulması muhtemel sorulara önceden hazırlandıklarını söylemişlerdir. Öğretmenlerden çok az bir kısmı ise kendisini yeterli donanuma sahip olarak görmediğini bu konuda çok okuma yapmaları gerektiğini ifade etmişlerdir.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Ortaöğretimde görev yapan DKAB ve İHL Meslek Dersleri öğretmenlerinin deizm düşüncesine bakışlarını incelediğimiz bu çalışmada, son yıllarda gündemden düşmeyen deizmin gençler arasında yayıldığına dair iddiaların öğretmenler gözünde ne ifade ettiği ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda araştırma şu sonuçlara ulaşmıştır:

1. Deizmin yaygınlaştığı iddiası konusunda bazı öğretmenler bu iddiaya katıldığını ifade ederken az bir kısmı buna kesin bir şekilde katılmadığını belirtmiştir. Çoğunluk ise deizm düşüncesinden ziyade, deistik bir yaşam tarzının yaygınlaştığı fikrine katıldıklarını belirtmişlerdir.

2. Katılımcıların yarıya yakını okullarda deizmi merak eden, ilgi duyan, araştıran öğrencilerin olduğunu ifade etmiştir. Okullarında deizmle ilgili herhangi bir yönelimin olmadığını belirten öğretmenlerin sayısı da yaklaşık üçte bir oranındadır. Katılımcıların az kısmı öğrencilerinden kendini deist olarak tanıtanların varlığından bahsetmiştir.

3. Öğretmenler öğrencilerin gerçek deizmi tanımadıklarını düşünmektedirler. Kendisini deist olarak tanıtan öğrencilerin ise bu konuda bilinç düzeyinin yetersiz olduğunu, popüler kültürün yönlendirmesi ve kendisini farklı gösterme amacıyla bu şekilde tutum sergilediklerini belirtmişlerdir. Mevcut bilgilerinin doğru kaynaklara dayanmayan, yüzeysel, kulaktan dolma bilgiler olduğunu, öğrencilerin meraklarını başta internet ve sosyal mecralar ve arkadaşlık ortamlarından gidermeye çalıştıklarını ifade etmektedirler.

4. Deizme yönelimin en çok olduğu lise türleri fen ve Anadolu liseleridir. Bunun sebebi olarak akademik başarısı yüksek olan öğrencilerin sorgulama, merak etme, araştırma özelliklerinin daha fazla olması gösterilebilir. Deizme yönelimi en az olan lise türü ise imam hatip liseleri olmuştur. Bunun sebebinin ise bu kurumlarda verilen din derslerinin etkili olduğu söylenebilir.

5. Deizme yönelimi olan öğrencilerin en fazla sorgulama yaptıkları konular sırasıyla şunlardır: Kötülük problemi, kader inancı ve insanın iradesi, ibadet zorunluluğu, kadınlarla ilgi ayetler, mucize kavramı, Kur'an'ın evrenselliği, dinlerin kaynağı, din-bilim ilişkisi, cennet, cehennem, ahiret, evrim teorisi ve Allah'ın mahiyeti. Bu konuların özelliğine baktığımızda, öğrencilerin cevaplarını yeterince tatmin edici bulmadıkları dini literatürde de çoğunlukla ihtilafli olarak yer alan bazı meseleler olduğu görülür.

6. Katılımcılar öğrencilerin deizm düşüncesine yönelmede en çok etkilendikleri faktörleri; sosyal medya, dini sorulara mantıklı cevaplar alamamaları, dini grup ve cemaatlerin yanlış tutumları, popüler kültürün deizm propagandası yapması, gençlerin özgürlük arayışı, dindarların olumsuz davranışları, arkadaş ortamı, ilgisiz

veya baskıcı aile tutumu, gençlerin bağımsızlık istekleri ve kimlik arayışı şeklinde sıralanmışlardır.

7. Katılımcılara göre deizme yönlendiren bir başka faktör ise, dini grup veya cemaatlerin yanlış tutumlarıdır. Bu konuda gençler özellikle sosyal medyanın da etkisiyle dini grupların hatalı davranışlarını hemen yakalayabilmektedir. Bu yapılarıdaki hatalı davranışlara şahit olan gençlerin dine dindarlara karşı bir olumsuz genelleme geliştirdikleri görülmektedir.

8. Okuldaki din derslerinin öğrencilerin inanç sapmalarını önlemede yeterli olup olmadığı konusunda öğretmenlerin yarısından fazlası yeterli olmadığını, bir kısmı yeterli olmasının öğretmenin donanımına bağlı olacağını ifade etmişlerdir. Öğretmenler, din derslerinin inanç sapmalarını önlemede yeterli olmayışını hem ders müfredatının yetersizliğine hem de öğretmenin bu konudaki yeterli donanıma sahip olmayışına bağlamışlardır.

9. Deizme meyilli olan öğrencilerin soruları karşısında öğretmenlerin büyük bir kısmı kendisini yeterli donanıma sahip olduğunu düşünürken, bir kısım öğretmen ise öğrencilerden gelecek her soruya yeterli düzeyde cevap veremeyebileceklerini de ifade etmişlerdir. Öğretmenlerden çok az bir kısmı ise kendisini yeterli donanıma sahip olarak görmediğini bu konuda çok okuma yapmaları gerektiğini ifade etmişlerdir.

Araştırmamızda elde ettiğimiz sonuçlar doğrultusunda şu önerileri ileri sürebiliriz:

1. Okullarda inanç konularının daha etkili verilmesi yönünde, öğretim programlarında ve ders kitaplarındaki ilgili konuların ve içeriklerin artırılmasından, bu tür içeriklerin özel öğretim yöntemlerinin zenginleştirilmesine varıncaya kadar iyileştirme ve geliştirme çalışmaları yapılmalıdır.

2. DKAB ve İHL Meslek Dersleri öğretmenlerinin deizm vb. inanç konularının öğretiminde alan yeterliliklerinin hem kendi gayretleri hem de kurumsal tedbirlerle yükseltilmesi önem taşımaktadır. Özellikle öğretmenlere rehberlik edebilecek nitelikte bu konuyla ilgili kılavuz kitapların oluşturulması önem taşımaktadır.

3. Öğretmenin alan yeterliliği yanında, sınıf ve sınıf dışında öğrenciyle iletişim kurduğu dilin niteliği de oldukça önem taşımaktadır. Sorunu görmezden gelici, küçümseyici ve ihmal edici bir tutum yerine; öğrenciye anlaşıldığını gösteren, sorununun ciddiye alındığı ve çözüm gayretinde olduğunu gösteren bir yaklaşımı göstermesi daha akılcı ve daha ikna edici bir tutum olacaktır.

4. Okullarda deizmle ilgilendiği düşünülen öğrencilere gelişimsel özellikleri de dikkate alınarak gerektiğinde okul rehberlik uzmanının da katkısıyla düzenli bir şekilde rehberlik yapılmalıdır.

5. Çocuğun ailesi, çocuğuna baskıcı ve otoriter bir yaklaşım sergilemekten ziyade onu anlamaya çalışması gerekmektedir. Çocuğunu iyi tanımalı, gelişimsel özelliklerinin farkında olmalıdır. Çocuğundan gelen dini sorulara, azarlamadan ve suçlamadan mantıklı cevaplar vermelidir. Ebeveyn çocukluk ve gençlik döneminde nasıl bir din eğitimi verilmesi gerektiği hakkında eğitim almalı, okumalar yapmalıdır. Aynı zamanda çocuğuna karşı telkin edici bir dil kullanmaktan yerine rol model olmalıdır. Aile, çocuğunu okulda ve sosyal ortamında takip etmeli, özellikle sanal mecraların kirli ortamına karşı teyakkuzda olmalıdır.

6. Toplumda dini temsil etme görevi gören din adamlarının, davranışlarıyla söylemleri arasında çelişki olmamalıdır. İçinde sadece yasak ve haramların olduğu bir din anlayışı algısı yerine, gençlere hitap eden ve toplumsal kucaklaşmayı da sağlayan bir din dili tercih edilmelidir.

7. Dini cemaatlerin asıl amacı taraftar kazanmak değil, dini soru ve sorunları olan insanlara doğru ve güvenilir kaynaklara göre yardımcı olmak olmalıdır. Dini cemaat ve tarikatların deizmi önleme adına aynı fikir ve çaba içinde olmaları oldukça önem arz etmektedir. Gençlerin eksik veya yanlış bilgilerini doğru bilgilerle gidermelidir. Özellikle yetkinliği olmayan bireyler, medya önünde hem ihtilafli meseleleri tartışmaktan hem de uygun olmayan anlatım üsluplarından uzak durmalıdır.

8. Gençlere yönelik bir inanç tehdidi olarak deizm ve diğer inanç problemleri ülkemizde örgün ve yaygın din eğitimi veren kurumlar, STK ve cemaatlerin de katılımıyla geniş platformlarda tartışılmalı ve çözümüne yönelik somut adımlar üzerinde durulmalıdır.

9. Deizm başta olmak üzere din dışı akımlarla ilgili mevcut durum ve atılacak adımlara yönelik hem teorik hem de empirik araştırmalara ağırlık verilmeli, sonuçlar alanın uzmanları ile değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Baloğlu, A. Bülent. *Son Hurafe Deizm*. Ankara: DİB Yayınevi, 2021.
- Başçı, Vahdettin. "Deizm Kavramı ve Ortaya Çıkardığı Problemler". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22/1 (2018), 33-40.
- Büyüköztürk, Şener. *Eğitimde Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Yayıncılık, 2020.
- Çalışkan, Sacide. *Z Kuşağında Deizm Algısı ve Deistliğe Yönelten Sosyolojik Faktörler*. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Çetin Erol. *Deizm, Eleştirisi ve Yapılması Gerekenler*. İstanbul: Hiper Yayınları., 2019.
- DİB. "Türkiye'de Dini Hayat Araştırması". DİB Yayınevi, 2014. http://www.ceidizleme.org/ekutuphaneresim/dosya/914_1.pdf
- Erdem, Hüsamettin. "Deizm". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 9/109-110. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1994.
- Gündoğar, Hamdi. "Müslüman Kimliğine Yönelen İki Tehdit: Deizm ve Sekülerizm", *Journal of Analytic Divinity* 4/2 (December 2020), 245-257.
- Gündüz, Şinasi. "Deizm". *Din ve İnanç Sözlüğü*. İstanbul: Vadi Yayınları, 1998.
- Harmankaya, Merve. *Geçmişten Günümüze Deizm Ve Deizm Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma – Dolapoğlu Anadolu Lisesi Ve Mahmut Sami Ramazanoğlu Anadolu İHL Örneği*-. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Koç, Gülten. *Lise Öğrencilerin Deizm Algısına İlişkin Sosyolojik Bir Araştırma, Başakşehir Örneği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- KONDA. "Türkiye 100 Kişi Olsaydı". KONDA Araştırma, 2021. <https://interaktif.konda.com.tr/turkiye-100-kisi-olsaydi>
- MAK DANIŞMANLIK. "Türkiyede Toplumun Dine ve Dini Değerlere Bakışı". MAK DANIŞMANLIK, 2017. <http://www.makdanismanlik.org/turkiyede-toplumun-dine-ve-dini-degerlere-bakisi>
- Menküç, Dilek. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenlerinin Görüşleri Işığında Liselerde Deizm Düşüncesi*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Yavuzylmaz, Yusuf. *Türkiye'de Deizmin Kökenleri*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2018.
- Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 12. Basım, 2021.